International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2020; 6(5): 39-42
© 2020 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 18-07-2020
Accepted: 26-08-2020

डॉ. सीहेच्. पवन् कुमारः
संस्कृते अतिथि अध्यापकः, तेलुगुः प्राच्यभाषाविभागः, आचार्य नागार्जुनविश्वविद्यालयः, नागार्जुननगरः, गुण्टूरु, आन्ध्रप्रदेशः, भारत

Corresponding Author:
डॉ. सीहेच्. पवन् कुमारः
संस्कृते अतिथि अध्यापकः, तेलुगुः प्राच्यभाषाविभागः, आचार्य नागार्जुनविश्वविद्यालयः, नागार्जुननगरः, गुण्टूरु, आन्ध्रप्रदेशः, भारत

श्रीमद्भागवते समुपनिबद्धाः सर्ग भेदाः

डॉ. सीहेच्. पवन् कुमारः

शोधपत्रसारः
संस्कृतसाहित्ये अष्टादश संख्यायाः एकः पवित्रार्थः अस्ति । महाभारते विद्यमानानि पर्वाणि अष्टादश । भगवद्गीतायाम् अध्यायसंख्या अष्टादशैव । विद्यानां संख्या अष्टादशैव । एतेषां परिशीलनेन अष्टादशपुराणसंख्यायां महत्त्वपूर्णरहस्यमेकं निक्षिप्तं भवतीति अवगम्यते । अष्टादशसंख्यायां रहस्यं एवमेव वक्तुं शक्यतेपंचज्ञानेन्द्रियाणि, पंचकर्मेन्द्रियाणि, पंचप्राणाः, मनः, बुद्धिः, अहंकारः एते अष्टादशतत्त्वान्येव । एतेषां सहयोगेन आत्मा स्वस्य क्रियाकलापसंपन्नयुक्तो भवति । अखण्डरूपेण विराजमानः आत्मा निरवयवतत्त्वयुक्तोऽपि भूतस्थितेः, देवस्थितेः तथा ब्रह्मस्थितेः कारणं तस्य अष्टादशस्वरूपमेव भवति । एवं आत्मविद्यानुसारेण पुराणानां संख्या अष्टादशैव समुचितं भवति । पुराणानि न केवलं लौकिकविद्याप्रबोधकानि अपि तु आत्मविद्याप्रबोधकानि इति वक्तुं शक्यते । एतादृश विशिष्टलक्षणयुक्ताम् अष्टादशसंख्यां प्रमाणीकृत्य व्यासः अष्टादशपुराणान्यरचयत् । एतेषु अष्टादशपुराणेषु रत्नतुल्यं पुराणम् श्रीमद्भागवतम् । पुराणेऽस्मिन् समुपनिबद्धः सृष्टिभेदान् यथामति परिशीलनमेव मदीय शोधपत्रस्य प्रधानोद्देश्यः ।

मुख्यांशाः (१) श्रीमद्भागवतपुराणवैशिष्ट्यम्, (२) श्रीमद्भागवतपुराणाविर्भावः विकासक्रमश्च, (३) श्रीमद्भागवते समुपनिबद्धाः सर्ग भेदाः ।

आमुखम्
वेदाः संस्कृतसाहित्यस्य मूलाधाराः । श्रीमद्भागवते लिखितमस्ति यद् ब्रह्मादिदेवैः इन्द्रादिदिक्पालैश्च धर्मरक्षार्थं संप्रार्थितः स्वयं नारायणः 'आगामिनि कलौयुगे मनुष्याः अल्पायुष्मन्तः, अल्पबुद्धयश्च भविष्यन्ति । अतः तदा महर्षिपराशरद्वारा मत्स्योदरीगर्भाद् व्यासरूपेणावतीर्य चतुर्वेदान् लेखबद्धान् करिष्यामि' इत्यवदत् । यथा –

'क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य कालतः ।
ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये।।
पराशरात् सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ।। '(१) इति

एवं महर्षिणा व्यासेन विकीर्णो वेदः चतुर्षु भागेषु विभज्य अध्ययनसौविध्याय सुरक्षायै च विभिन्नेभ्यः पैल-वैशम्पायन-जैमिनि-सुमन्तुभ्यः शिष्येभ्यो वितीर्णः । तदनन्तरं तेषां शिष्य-प्रशिष्य-तच्छिष्यपरम्परया वेदा अनेकशाखिनोऽभूवन् । चतुर्णां वेदानां सङ्कलनानन्तरं महर्षिणा व्यासेन वेदवर्णित सृष्टिप्रलयादिप्रतिपाद- कमन्त्राणां संग्रहंकृत्वा आख्यानोपाख्यानगाथाकल्पशुद्धिभिर्देवर्षि - राजर्षि - महर्षिप्रभृतीनां चरित्रं संवादं चावश्यकतानुसारं संक्षिप्य विस्तरेण वा स्वकविताचातुरीद्वारा सुगमं सरलं मनोहरं च निर्माय जागरितेतिहासस्वरूपं प्रदाय विषयक्रमानुसारम् अष्टादशभागेषु विभज्य अष्टादशमहापुराणानि अस्माकम् अक्षिलक्षीकृतानि ।
महर्षिणा व्यासेन अष्टादशपुराणेषु सर्वेषां सारः 'परोपकारः पुण्याय परपीडनं च पापाय' इति निर्दिष्टोऽस्ति । अयं मानवतायाः कीदृक् महान् आदर्शोऽस्ति ।
एतादृशादर्शाष्टादशपुराणेषु वैष्णवानां वेदतुल्यः, अद्वैतप्रबोधकः श्रीमद्भागवतमहापुराणे समुपनिबद्धः सर्गभेदान् यथामति विवेचनाय कृतः लघुप्रयासः एतत्पत्रलेखनम् ।

(१) श्रीमद्भागवतपुराणवैशिष्ट्यम्
श्रीमद्भागवतं हि विष्णुपुराणानुसारं पञ्चमं पुराणमस्ति, परं स्वयं श्रीमद्भागवतम् आत्मानमष्टादशं पुराणं मनुते ।पुराणेऽस्मिन् अष्टादशसहस्रश्लोकाः, द्वादशस्कन्धाश्च सन्ति ।

[1] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - स्कन्ध-६ / श्लोः ४७-४९

इदं पुराणं धार्मिकाध्यात्मिकवाङ्मये एकं समुज्ज्वलं ग्रन्थरत्नमस्ति । विश्वेऽस्मिन् जीवानां श्रेयसां प्रधानतमा भगवति निश्चला भक्तिरेवास्ति । भगवति दृढया भक्त्या ज्ञानवैराग्ययोरुदयो जायते । अत एवोक्तं वैयासकिना (शुकेन) श्रीमद्भागवते –

'अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीµोण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ।।'(२) इति

एवं भक्तिलक्षणपरमधर्मेण संभरितमिदं श्रीमद्भागवतं वेदरूपकल्पवृक्षस्य परमानन्दप्रदरसमयमधुरफलमस्ति, अमलात्मनस्तत्वज्ञानिनः परमहंसस्य श्रीमतः शुकदेवमुनेर्मुखाम्भोजान्निर्गत्य पृथिव्यामागतं विलसति । यथा –

'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ।।' (३) इति

एतादृशपरमपवित्रश्रीमद्भागवतकथाश्रवणकाले तु मनोनियंत्रणं स्वयमेवानायासेन जायते स्वीयं चञ्चल्यं च परित्यज्य मनः सद्य एवात्मनिष्ठापरं भवति । सद्यः जीवः मोक्षपदं विन्दते । अतः इदं पुराणेषु मूर्ध्निस्थानमावहति ।

(२) श्रीमद्भागवतपुराणविर्भावः विकासक्रमश्च

सप्तदशपुराणानां ब्रह्मसूत्राणां च रचनाभिः महर्षेः वेदव्यासस्य हृदि सन्दोषो नैव समजनि। तदा सरस्वतीनदीतीरस्थे विविक्ते स्वाश्रमे समासीनो व्यासोभूयो भूयो मनसीदं चिन्तितवान् । अहो मया निर्व्यलीकेन हृदा श्रुतयोऽग्नयो गुरवश्च सम्मानितास्तेषामनुशासनं च गृहीतम् । भारतव्यपदेशेन तत्र तत्र स्थले सप्रसङ्गमाम्नायार्थेऽपि दर्शितः यत्र च अत्र वर्णानाम्, आश्रमाणां, स्त्रीशूद्राणां चानुष्ठेयाः नानाविध धर्माश्च सोपपत्तिकं वर्णिताः ।
यैरनुष्ठितैर्मनुष्याणामैहिकं पारलौकिकं च सर्वविधं कल्याणं सम्पद्यते । अथापि मे देहगतो जीवात्मा असम्पन्न इव आभाति न च प्रसीदतीत्यत्र को हेतुरिति व्यासः खिद्यते स्म । तदा तस्य व्यासस्याश्रमप्राङ्गणं देवर्षिनारदः इतस्ततो लोकेषु पर्यटन्नकस्मादागत एव । तमवलोक्य हर्षविकसितमना व्यासः यथोचितमर्घ्यपाद्यादिभिः तं सम्यगपूजयत् । आन्तरिकचिन्ताकुलं व्यासमहर्षि तदनर्हं विलोकयन् पृष्टवान् नारदःमहर्षे ! ते शरीरं मनश्च प्रसन्नं वर्तते नवेति । त्वया सर्वार्थपरिबृंहितं, सर्वशास्त्रमूर्धन्यं, महदद्भुतं महाभारतं कृतं सनातनं ब्रह्म च करतलामलकवत् अधिगतमनुभूतं च । अथापि त्वमकृतार्थम् इवात्मानं शोचसीति किमेत्तत् नैतत्त्वय्युज्यते । निशम्यैतत् भगवता व्यासेनोक्तं 'भगवन् ! त्वदुक्तं सर्वं सत्यमेव नात्र सन्देहः अथापि ममात्मा न परिपुष्यतीति यदत्र मयि न्यूनत्वं तत्साधिकारं विचार्यतां निराक्रियतां च ।'
तदा देवर्षिणोक्तं - हे बादरायण ! सर्वं कृत्वापि यन्मुख्यतया वर्णनीयं वस्तु वर्तते तत्तु त्वया नोपवर्णितं येनैवासौ तवात्मा न तु तुष्यति । भारतादिषु यथा धर्मादयोऽर्था विशिष्टविधया निरूपिताः तथा भगवतो वासुदेवस्य महिमा तच्चरित्रं च नैव वर्णितम् । भगवच्चरितातिरिक्तं यत्किञ्चिदपि वर्ण्यते लिख्यते श्रूयते वापि तत्सर्वमपार्थं परमार्थशून्यं बुद्धेरस्थैर्यकरं चेति सर्वनिगमागमसम्मतम् । न्यूनत्वमपि त्वयि तावदिदमेव । अतो लीलाप्रधानं भगवच्चरितमेव समाधिना बुद्धिविषयीकृत्य तदेव मुख्यविधया वर्ण्यताम् । तदैव न्यूनत्वस्य पूर्णता मनस्तोषश्च जायते । इत्यापरितोषकारणं निरूप्य नारदो व्यासाय चतुःश्लोकी भागवतोपदेशं कृतवान् ।
एतत्पूर्वं ब्रह्मणा उपदिष्टः नारदः अधुना ते चतुः शलोकानां रूपंभागवतरहस्यं व्याकुलचित्तं व्यासं
प्रति प्रोक्तवान् । देवर्षेः नारदस्योपदेशेन भगवद्गुणवर्णनप्रधानं भक्तिप्रकर्षोत्पादकं श्रीमद्भागवतं निर्माय परमां शान्तिं प्राप्तवान् । एवं पवित्रद्वादशस्कन्धयुत भागवतविरचनानन्तरं व्यासः तद् भागवतं तस्य पुत्राय शुकयोगीन्द्राय समुपदिदेश । अयं शुकमहर्षिः परीक्षितम् उपदिदेश । सप्तदिनेषु मम मृत्युः संभविष्यतीति मरणभययुतः परीक्षित् शुकमेवं पृच्छति –

'अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम् ।
पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ।।'(४) इति ।

मरणसमये मुक्तिप्राप्त्यर्थं जनैः किं करणीयम् ? इति । एतस्य प्रश्नस्य समाधानं भागवतग्रन्थः एव। भयराहित्यं य इच्छति स विरक्तो भूत्वा, योगमवलम्ब्य हरिनामकीर्तनं कुर्यादिति शुकमहर्षिः समाधन्ते । शुकदेवस्य प्रत्युत्तरेण नितरां निर्मलातरंगो भूत्वा सृष्टिरहस्यज्ञानं ज्ञातुम् अभिलषितः अयं परीक्षित् पुनः सृष्टिविषयसम्बन्धी प्रश्नान् अपृच्छत् । परीक्षितः प्रश्नान् श्रुत्वा शुकदेवः तमुद्दिश्य भागवते मैत्रेयविदुरसंवादरूपेण वर्णितः सृष्टिविज्ञानमेवमवदत् ।

(३) श्रीमद्भागवते समुपनिबद्धाः सर्ग भेदाः

श्रीकृष्णनिर्याणानन्तरं संपूर्ण भगवद्विश्वासी परमभक्तिमान् विदुरः आत्मज्ञाननिधिं मैत्रेयर्षिं संदर्श्य साञ्जलिबद्धौ भूत्वा मुनींद्र । लोकोऽयं चक्रमिव परिभ्रमति । जननमरणात्मके संसारचक्रे बद्धाः सकलजीवाः चक्रे अतिरयेन भ्रमन्ति । जननकारणेन म्रियन्ते । मरणकारणेन पुनःपुनः जायन्ते च । तन्निवारणमार्गः कः ? क्व ? भगवान् सर्वतन्त्र स्वतंत्रस्सन् मायां नियम्य नैव कर्माधीनो भूत्वा जगदिदं कथं ससर्ज ? कथं पाल्यते ? कथं लीनो भवति ? इत्यादि परमरहस्यविषयान् मह्यं कृपया विशदयतु इति प्रार्थयामास । विदुरस्य निर्मलभक्तिभावं भगवति विश्वासादिकं च दृष्ट्वा नितरां पुलकितस्सन् मैत्रेयर्षिः विदुर प्रार्थित लोकसृष्टिविषयकान् अतिगहनविषयान् ज्ञापयितुमुद्युक्तोऽभूत् । तस्मिन्क्रमे मैत्रेयः कालकाल्यवस्तुसम्बन्धिनः सृष्टिभेदान्, प्रलय-भेदांश्च विदुरं प्रत्येवमवदत् । सृष्टिः नवविधरूपेण विराजते । तस्यां सृष्ट्यां कानिचन प्राकृतिकानि, कानिचन च वैकृतिकानीति कथितानि । एतेषां नवविधसर्गाणां त्रिविधरूपप्रलायाः विद्यन्ते । ते एव समस्तविश्वस्य निर्धारित कालानुसारेण उत्पन्नः विलयः कालप्रलयनाम्ना, संकर्षणस्य (अनन्तस्य) मुखोत्थितस्याग्नेरतितीµतया ज्वालया स्थावरजङ्गमात्मकं समस्तं जगत् भस्मसात् जायते तत् द्रव्यप्रलयनाम्ना, सत्त्वरजस्तमांसि एते त्रयो गुणा यदा स्वस्वरूपेऽवस्थिता भवन्ति तदेव गुणप्रलयनाम्ना अभिधीयन्ते । यथा -

'सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः ।।
कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ।।'(५) इति ।

एवं प्राकृत, वैकृतरूपाणां नवसर्गाणां परिशीलनात् प्रागेव, को नाम सर्गः ? इति जिज्ञासायां 'साम्यावस्थापन्नस्य त्रिगुणात्मकस्य प्रधानतत्त्वस्य गुणेषु क्षोभान्महत्तत्त्वं ततोऽहंकारो जायते, एवं महदहङ्कारयुतैः एकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्र पञ्चमहाभूतानां संभवः (उत्पत्तिः) एव 'सर्गः' (सृष्टिः) इति निगद्यते । कालमाधारीकृत्यायं परात्परो नारायणः एतत्सर्वं सृष्टिकार्यं स्वलीलाविनोदार्थं करोति ।' तद्विषयः श्रीमद्भागवते प्रोक्तः यथा -

'अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः ।
भूतमात्रेन्द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते ।।'(६) इति ।

अतः श्रीमद्भागवते समुपवर्णितान् नवविधरूपसर्गान् परिशीलयामः

अ) प्राकृतसर्गः 'प्रकृत्या स्वभावेनोत्पन्नः सर्गो प्राकृतसर्गः' कथ्यते । स च षड्विधो भवति । क्रमशस्तु -

(१) प्रथमः सर्गो महत्तत्त्वस्यास्ति, यः सृष्ट्यादौ भगवतः प्रेरणया प्रकृतिस्थेषु सत्त्वादिगुणेषु क्षोभाद् विषमतया उत्पद्यते । यथा –

[2] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्ष्-३ / श्लोः १०.
[3] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्ष्-१ / श्लोः ३.
[4] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्ष्-१९ / श्लोः ३७.
[5] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्ष्क्ष्-१० / श्लोः १३, १४.
[6] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - ज्क्ष्-७ / श्लोः ११.

'आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।।'(७) इति ।

(२) अहङ्कारस्सर्गः द्वितीयः सर्गः अहङ्कारस्यास्ति । यतः पृथिव्यादीनां पञ्चमहाभूतानाम् इन्द्रियाणाञ्चोत्पत्तिर्भवति । स सर्गस्तु द्रव्य - ज्ञान - क्रियेति त्रिधा भवति । यथा -

'द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियादयः'(८) ।। इति ।

(३) भूतसर्गः तृतीयस्तु भूतसर्गोऽस्ति । यत्र पञ्चमहाभूतोत्पादकः सूक्ष्मभूतः तन्मात्रसर्गः समागच्छति । यथा-

'भूतर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।'(९) इति ।

(४) इन्द्रियाणां सर्गः चतुर्थस्तु इन्द्रियाणां सर्गः, यानि ज्ञानकर्मसाधकानि सन्ति तानीन्द्रियाणि। यथा -

'चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ।।'(१०) इति ।

(५) **देवसर्गः** पञ्चमः सर्गः सात्त्विकाहङ्कारादुत्पन्नानामिन्द्रियाधिष्ठातृणां देवानामस्ति । मनोऽपि एतदन्तर्गतं भवति । यथा -

'वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।।'(११) इति ।

सर्गोऽयम् अष्टधा प्रवर्तते । विबुधपितृदेवतासमूहः प्रथमः, राक्षसगणो द्वितीयः, गन्धर्वाप्सरसः तृतीयः, सिद्धास्तु चतुर्थः, यक्षरक्षोगणः पञ्चमः, चारणाः षष्ठः, भूतप्रेतपिशाचादयः सप्तमः, किन्नरकिम्पुरुषविद्याधराः अष्टमो भवति । एतेऽष्टविधाः देवसर्गेऽन्तर्भवन्ति ।

'देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ।
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ।।
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः ।
दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ।।'(१२) इति ।

(६) अविद्यासर्गः षष्ठः सर्ग पञ्चपर्वाविद्याया अस्ति, यत्र तामिस्र - अन्धतामिस्र - तमो - मोह - महामोहाख्यकाः पञ्च ग्रन्थयः सन्ति, यास्तु जीवानां बुद्धेरावरण - विक्षेपकारिकाः सन्ति। यथा-

'षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो ।।'(१३) इति ।

इमे षट्प्रकारकाः सर्गाः प्राकृतसर्गेऽन्तर्भवन्ति । यथा —

'षडिमे प्राकृताः सर्गाः ।।' (१४) इति

(आ) वैकृतसर्गः 'विकृत्या समष्टिस्वरूपात्मकब्रह्मणा उत्पाद्यमानः सर्गो वैकृतसर्गः' इति कथ्यते । सः तु त्रिविधो भवति ।

(७) स्थावराणां सर्गः वनस्पति - ओषधि - लता - त्वक्सार - वीरुध् (कूष्माण्ड) - द्रुमाणामिति षण्णां स्थावराणां सृष्टिः सप्तमसर्गे उपवर्ण्यते । एतेषां स्थावराणां सञ्चारो मूलत उपरि भवति । एतेषु ज्ञानशक्तिः न प्रकटिता भवति । एतेऽभ्यन्तरे एव स्पर्शस्यानुभवं कुर्वन्ति तथा एतेषु कश्चन विशेषगुणः तिष्ठत्येव यथा —

'सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः ।
वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधो द्रुमाः ।।
उत्स्रोतसस्तमः प्राया अन्तः स्पर्शा विशेषिणः ।।'(१५) इति

(८) तिर्यक्सर्गः तिर्यग्योनीनां (पशुपक्षिकीटपतङ्गानाम्) सृष्टिः अष्टमः सर्गो भवति । एते अष्टाविंशतिप्रकारकाः भवन्ति । यथा —

'तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ।
अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ।।
गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः ।
द्विरेफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तमा ।।
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षताः शृणु पञ्चनखान् पशून् ।।
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ ।
सिंहः कविर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ।।
कंकगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ।
हंससारसचक्राध्व काकोलूकादयः खगाः ।।'(१६) इति

(९) मनुष्यसर्गः नवमः सर्ग एकविध एव मनुष्याणामस्ति, येषामाहारप्रवाह उपरिष्टादधो (मुखत उदरे) भवति । मनुष्या रजोगुणप्रधानाः, कर्मपरायणविषयेषु सुखलिप्सवो भवन्ति । यथा-

'अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ।
रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ।।'(१७) इति ।

एवं सप्तमः स्थावरसर्गः, अष्टमः पशुपक्ष्यादि सर्गः, नवमस्तु मनुष्यसर्गः इत्येवं वैकृतसर्गेऽन्तर्भवन्ति। प्राकृतसर्गः षड्विधः, वैकृतसर्गस्तु त्रिविधः आहत्य नवविधसर्गाः भवन्ति । पूर्वोक्त नवविधसर्गाणां वर्णनादनन्तरम् एकः विशेषः सृष्टिरप्यस्ति । स एव कौमारः नाम सनत्कुमारादीनां चतुर्णां कुमाराणां सृष्टिः । एते सनकादीनां चतुर्णां श्रीहरेः अंशावतारा इव वर्णयित्वा, तेषु दिव्यत्वारोपकारणेन ते प्राकृतसर्गे अन्तर्भवन्ति । यथा-

'तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे ।
आदौ सनात् स्वत्तपसः स चतुस्सनोऽभूत् ।।
प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं ।
सम्यग्जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन् ।।'(१८) इति

किन्तु ब्रह्मणः मानसपुत्रानिवापि एतान् कुमारान् वर्णयित्वा, प्रतिकल्पम् एतेषां सर्जनकारणेन ते वैकृतसर्गेऽपि अन्तर्भवन्ति ।

'स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ।।'(१९) इति

यदेते सनक - सनन्दन - सनातन - सनत्कुमाराणां चत्वारो भ्रातरः सृष्ट्यादौ यथोत्पन्नास्तथै वाद्यापि सन्तीत्यत एते कुमारा उच्यन्ते इति तेषां नामकरणकारणं वायुपुराणेन निर्दिशता। यथा-

'यथोत्पन्नास्तथैवेह कुमार इति चोच्यते ।
तस्मात्सनत्कुमारोऽयमिति नामास्य कीर्तितम् ।।'(२०) इति

एवं प्राकृत - वैकृतान्तर्गत कौमारसर्गः उभयसर्गात्मकरूपेण वर्णिताः । यथा-

[7] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः १५.
[8] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः १५.
[9] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः १६.
[10] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः १६.
[11] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः १७.
[12] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः २८, २९.
[13] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः १७.
[14] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः १८.
[15] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः १९, २०.
[16] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः २१-२५.
[17] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्षक्ष-१० / श्लोः २६.
[18] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्ष-७ / श्लोः ५.
[19] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्ष-३ / श्लोः ६.
[20] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - क्ष्ज्ञ - श्लोः १०१.

'वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तुभयात्मकः ।।'(२१) इति ।

उभसर्गात्मकरूपां विशिष्टा सृष्टिरियं देवदेवेन नारायणेन स्वास्येति संभाविता इति भागवते वर्णिता।

'सृजत्यमोघसंकल्पः आत्मैवात्मानमात्मना।।'(२२) इति ।

उपसंहारः

'सृज - विसर्गे इत्यस्मात् धातोः सर्गपदमुत्पन्नम् । 'सृज्यत इति सर्गः'(२३) इत्यमरे प्रोक्तः । निरन्तरप्रवाहलक्षणयुतेषु गङ्गाजलेषु यथा एकवारं मग्नः मानवः पुनः तस्मिन्नेव जले नैव निमज्जति, अर्थात् जलप्रवाहः निरन्तरं प्रवहति, तत्कारणात् पुनः तस्मिन्नेवजले मज्जितुम् अशक्तः। तथैव निरन्तरं प्रवाहरूपा, नित्यं परिवर्तनशीला च विराजते सृष्टि (सर्ग) प्रक्रिया । तादृशी सृष्टिः प्राकृत - वैकृत - उभयात्मकरूपेण, नवविधभेदैस्सह श्रीमद्भागवते सुष्ठु समुपवर्णितः।

उपयुक्तग्रन्थसूची

१. वेदव्यासप्रणीत श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - भः १ चौखम्बाविद्याभवन, श्रीराममूर्तिशास्त्री पौराणिकः (गूढार्थदीपिनीटीकासहितम्) वाराणसी
२. वेदव्यासमहर्षिप्रणीत वायुपराण संस्कृति संस्थान, श्रीरामशर्मा आचार्य (हिन्दी भूमिका अनुवाद) बरेलि
३. अमरकोशमु (गुरुबाल प्रबोधिका सहितम्) श्री जयलक्ष्मी पब्लिकेषन्स् हैदराबादु

[21] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - ͈͈͈-१० / श्लोः २६.

[22] द्रः- वेदव्यासमहर्षिः - श्रीमद्भागवतम् - ͈͈͈-१० / श्लोः २९.

[23] द्रः- अमरसिंहः - अमरकोशः - ͈͈͈ - नानार्थवर्गमु - ग./२२ / पु स. ७३१.